

کارکردهای سیاسی مسجد در عصر حاضر

لیلا کثیرلو ۱

چکیده

مسجد در منظومه اسلامی نه فقط مکانی برای عبادت، بلکه نهادی تأثیرگذار در عرصه‌های فرهنگی، اجتماعی و به‌ویژه سیاسی است. این پژوهش با هدف تبیین کارکردهای سیاسی مسجد در عصر حاضر انجام شده و بر اساس تحلیل‌های تاریخی، قرآنی و جامعه‌شناختی، چهار محور اصلی را بررسی می‌کند. نخست، نقش مسجد به عنوان جایگاهی برای آموزش و تبیین سیاست اسلامی، که از طریق امام جماعت، خطبه‌ها و جلسات بصیرتی انجام می‌شود. دوم، کارکرد سازمان‌دهی و هدایت حرکت‌های اجتماعی و سیاسی که مسجد در آن، به‌ویژه در انقلاب اسلامی ایران، نقشی بی‌بدیل ایفا کرد. سوم، جایگاه مسجد به عنوان نماد مقاومت و هویت سیاسی مسلمانان، که در تحکیم وحدت سیاسی و دفاع از ارزش‌های دینی و انقلابی بروز می‌یابد. و چهارم، نقش مساجد در ترغیب مشارکت سیاسی مردم و تقویت فرهنگ مسئولیت‌پذیری اجتماعی. یافته‌ها نشان می‌دهد که در شرایط کنونی، بازآفرینی نقش سیاسی مسجد، مستلزم بازگشت به کارکردهای اصیل آن، بازتعریف ارتباط مردم با مسجد و نوسازی رویکردهای فرهنگی - اجتماعی در مدیریت مساجد است. مقاله با تکیه بر منابع تفسیری، بیانات رهبران انقلاب، و مطالعات معاصر، بر اهمیت این نهاد در تحقق جامعه دینی و مردم‌سالار دینی تأکید می‌کند.

کلیدواژه‌ها:

آموزش سیاسی، مسجد، کارکرد سیاسی، مشارکت سیاسی، مقاومت اسلامی

مقدمه

مسجد به عنوان یکی از مهم‌ترین نهادهای دینی و اجتماعی در جوامع اسلامی، نقشی فراتر از عبادت صرف دارد و همواره به عنوان مرکزی برای تعلیم، تربیت و فعالیت‌های اجتماعی و سیاسی شناخته شده است. در دوران نخستین اسلام، مسجد محلی برای تبیین و آموزش اصول دین و سیاست، تشکیل جلسات مشورتی، و سازماندهی حرکت‌های اجتماعی و سیاسی بوده است. با گذر زمان و تغییر شرایط اجتماعی و سیاسی، کارکردهای مسجد نیز دچار تحول شده و نقش آن در فرآیندهای سیاسی معاصر اهمیت ویژه‌ای یافته است. با این حال، امروزه مسجد با چالش‌ها و محدودیت‌هایی نظیر تغییر ساختارهای سیاسی، تأثیر رسانه‌های نوین و محدودیت‌های قانونی روبه‌رو است که بر توانایی آن در ایفای نقش سیاسی تأثیرگذار بوده است. از این رو، بررسی دقیق کارکردهای سیاسی مسجد و شناخت جایگاه آن در تحولات سیاسی و اجتماعی معاصر ضرورت دارد. شناخت این موضوع نه تنها از جنبه نظری بلکه از منظر کاربردی نیز اهمیت دارد، زیرا مسجد می‌تواند به عنوان نهادی مؤثر در افزایش آگاهی‌های سیاسی، ترغیب مشارکت مردم در امور سیاسی و تقویت هویت و انسجام اجتماعی ایفای نقش نماید. بررسی ابعاد مختلف این موضوع می‌تواند به تقویت جایگاه مسجد در سیاست‌گذاری فرهنگی و اجتماعی کمک کند. پژوهش‌های پیشین عمدتاً به کارکردهای اجتماعی و فرهنگی مسجد پرداخته‌اند و کمتر تحقیق جامعی درباره نقش سیاسی مسجد در شرایط کنونی انجام شده است. از این رو، این تحقیق با هدف تحلیل کارکردهای سیاسی مسجد در عصر حاضر، نقش آن در آموزش سیاسی، سازماندهی فعالیت‌های اجتماعی-سیاسی، چالش‌ها و محدودیت‌های موجود و ارائه راهکارهای عملی انجام می‌شود. سوالات

اصلی این پژوهش عبارتند از: کارکردهای سیاسی مسجد در عصر حاضر چه ابعادی دارند؟ مسجد چگونه در آموزش و تبیین سیاست اسلامی نقش ایفا می‌کند؟ محدودیت‌ها و چالش‌های پیش روی کارکردهای سیاسی مسجد چیست؟ نقش مسجد در مشارکت سیاسی و سازماندهی فعالیت‌های اجتماعی چگونه است؟ و چه راهکارهایی برای تقویت و بهبود کارکردهای سیاسی مسجد وجود دارد؟

1-1- مفهوم شناسی

1-1- مفهوم مسجد در لغت و اصطلاح

واژه «مسجد» از ریشه «سَجَدَ» گرفته شده است که در لغت به معنای «خم شدن، سر نهادن، و اظهار فروتنی» است. «مسجد» در ساختار صرفی اسم مکان است و به معنای «جایگاه سجده» می‌باشد¹. ابن‌منظور نیز در لسان العرب می‌نویسد: «المَسْجِدُ: مَوْضِعُ السَّجْدِ»، یعنی مسجد جایی است که در آن برای خدا سجده می‌شود². در اصطلاح فقهی و دینی، مسجد مکانی است که وقف عبادت شده و مسلمانان برای نماز جماعت، عبادت، آموزش، و گاه مشورت و تصمیم‌گیری در آن گرد هم می‌آیند. فقیهان شیعه و اهل سنت بر این باورند که مسجد باید وقف شده باشد و احکام خاص تطهیر و احترام در آن رعایت گردد³. افزون بر بُعد عبادی، مسجد همواره دارای بُعد اجتماعی و سیاسی نیز بوده است. در سیره پیامبر اسلام (ص)، مسجد نقش مرکزی در اداره حکومت و جامعه اسلامی ایفا می‌کرد⁴.

1-2- سیاست در لغت و اصطلاح

¹ راغب اصفهانی، المفردات، ماده «سجد»

² ابن‌منظور، لسان العرب، ج ۳، ص ۲۲۳

³ مکارم شیرازی، فقه‌المسجد، ج ۱، ص ۱۵

⁴ مطهری، آشنایی با علوم اسلامی، ج ۱، ص ۴۲

«سیاست» در لغت به معنای «اداره کردن، تدبیر، و راهبری» آمده است. در زبان عربی، فعل «سَاسَ یَسُوسُ» به معنای «اداره و زعامت داشتن بر مردم» است⁵ در اصطلاح اسلامی، سیاست به معنای تدبیر شئون جامعه بر اساس احکام الهی و عدالت‌محورانه است. علامه طباطبایی در تعریف سیاست می‌نویسد: «سیاست در اسلام، مدیریت اجتماعی بر اساس توحید، عدالت، و مسئولیت‌پذیری است»⁶ همچنین آیت‌الله جوادی آملی، سیاست را جلوه‌ای از عقلانیت دینی در سطح اجتماعی می‌داند که به اداره امور خلق بر اساس حق و در مسیر قرب الهی می‌انجامد.⁷

3- نقش مسجد در تحولات سیاسی معاصر

نقش مسجد در تحولات سیاسی معاصر ایران، به ویژه در دوران انقلاب اسلامی، نقشی شکل‌گیری و سازماندهی اعتراضات مردمی و هدایت جنبش‌های اجتماعی بوده‌اند در این بخش محوری و برجسته بوده است. مساجد به عنوان مراکز دینی، فرهنگی و اجتماعی، همواره پایگاهی برای می‌پردازیم به اقسام کارکرد های سیاسی مسجد این کارکرد ها عبارت است از:

3-1- محل اصلی رسانه و تجمع مشروطه خواهان

در انقلاب مشروطیت ایران، مساجد به عنوان کانون‌های تجمع مشروطه‌خواهان و محل سازماندهی اعتراضات سیاسی عمل کردند. مساجد به دلیل فقدان مکان‌های عمومی دیگر، پایگاه اصلی تجمع مردم و روحانیون بود که نقش رهبری و هدایت انقلاب را بر عهده داشتند (علی صوفی و همکاران، «تأثیر مسجد در انقلاب مشروطیت ایران»¹، در انقلاب اسلامی ۱۳۵۷ نیز مساجد به سنگرهای مبارزاتی تبدیل شدند؛ محل تجمع، آموزش، بسیج و سازماندهی انقلابیون و کادرسازی برای پیروزی انقلاب² تأثیر رسانهای مسجد و منبر، از دیگر کارکردهای سیاسی مسجد در انقلاب مشروطیت بود. تنها مشروطه خواهان از این کارکرد بهره‌مند نبودند، بلکه افزون بر آنان، دولت و مخالفان مشروطه به شکل‌های گوناگونی از آن سود می‌جستند. تأثیر رسانهای مسجد در انقلاب مشروطه پیش از صدور فرمان مشروطه با تأثیرش پس از آن فرمان، متفاوت بود. اطلاع

⁵ فراهیدی، العین، ج ۶، ص ۲۲۶

⁶ طباطبایی، المیزان، ج ۴، ص ۲۵۵

⁷ جوادی آملی، تفسیر موضوعی قرآن، ج ۷، ص ۳۲۱

1 پژوهش نامه تاریخ اسلام، ۱۳۹۲، ص. 110

2 تسنیم، ۱۳۹۹

رسانی در هر دو برهه یکسان مینمود، اما درونمایه پیامها و اخطار، در این دو زمان با یکدیگر متفاوت بودند و از رویدادهای سیاسی دگرگون شونده تأثیر میپذیرفتند و با تغییر اوضاع سیاسی، کارکردهای رسانهای و تبلیغاتی مسجد نیز تازه میشد. تأثیر رسانهای مسجد را در انقلاب مشروطه در زمینههای «انتقاد از اوضاع موجود»، «شناسایی مفاهیم نوپدید در منترها و مساجد» و «آگاهیبخشی درباره اختار و رویدادها و کنشهای سیاسی دولت، مخالفان مشروطیت، مشروطهخواهان و گروهها و انجمنهای سیاسی» میتوان بررسیید.

2- کارکردهای سیاسی مسجد در عصر حاضر

مراد از «کارکرد سیاسی مسجد» نقشآفرینی این نهاد عبادی - اجتماعی در تربیت سیاسی جامعه، هدایت افکار عمومی، سازماندهی جنبشها، تقویت مشارکت سیاسی مردم، و پاسداری از ارزشهای اسلامی در عرصه حکمرانی و مقاومت است. این مفهوم نه فقط ناظر به گذشته تاریخی مسجد در دوران صدر اسلام و انقلاب اسلامی ایران است، بلکه در شرایط معاصر نیز ابعادی همچون آگاهیبخشی، بصیرتافزایی، مقابله با جنگ نرم و تقویت گفتمان عدالتخواهی را شامل می شود^۱ مسجد به عنوان مرکز عبادی، محل اقامه نماز و انجام مناسک دینی است. اما در بعد اجتماعی، مسجد محل تجمع مردم، آموزش علوم دینی و اخلاقی، و تقویت پیوندهای اجتماعی به شمار می رود. از منظر سیاسی، مسجد محل اعلام مواضع سیاسی، بسیج مردم، و حتی تصمیم گیری های حکومتی بوده است. در عصر پیامبر اسلام (ص) مسجد به عنوان مرکز حکومت و پایگاه فعالیت های سیاسی و نظامی عمل می کرد^۲. این نقش تا به امروز در جوامع اسلامی حفظ شده و حتی در تحولات سیاسی معاصر نیز مسجد به عنوان پایگاه آگاهی بخشی و مشارکت سیاسی مردم شناخته می شود. در این بخش می پردازیم به اقسام کارکردهای سیاسی مسجد میپردازیم :

1-2- محل تبیین و آموزش سیاست اسلامی و وحدت اسلامی

یکی از مهم ترین کارکردهای مسجد در عصر حاضر، ایفای نقش در تبیین و آموزش اصول و مبانی سیاست اسلامی به آحاد جامعه است. مسجد نخستین نهادی بود که پس از هجرت پیامبر اسلام (ص) در مدینه تأسیس شد و در کنار عبادت، به مرکز تعلیم، مشاوره، و مدیریت اجتماعی -

1 نصری، مسجد در تحولات اجتماعی، ج ۲، ص ۹۳

2 طباطبایی، «تاریخ مسجد در اسلام»، ج 1، ص. 45

نتیجه گیری

این مقاله با عنوان کارکرد های سیاسی مسجد نوشته شده است. مسجد به عنوان یک نهاد چندوجهی در اسلام، همواره نقش مهمی در عرصه های مختلف زندگی مسلمانان ایفا کرده است. این پژوهش نشان داد که کارکردهای سیاسی مسجد در عصر حاضر، فراتر از یک مکان صرفاً عبادی، در چهار محور اساسی قابل بررسی است: آموزش و تبیین سیاست اسلامی، سازماندهی حرکت های اجتماعی و سیاسی، نماد مقاومت و هویت سیاسی مسلمانان، و ترغیب مشارکت سیاسی و مسئولیت پذیری اجتماعی. یافته های این پژوهش تأکید دارند که بازآفرینی نقش سیاسی مسجد، نیازمند بازگشت به کارکردهای اصیل، بازتعریف ارتباط مردم با این نهاد است. در انقلاب مشروطیت ایران، مساجد به عنوان کانون های تجمع مشروطه خواهان و محل سازماندهی اعتراضات سیاسی عمل کردند. مساجد به دلیل فقدان مکان های عمومی دیگر، پایگاه اصلی تجمع مردم و روحانیون بود که نقش رهبری و هدایت انقلاب را بر عهده داشتند

فهرست منابع

1. امام خمینی، روح‌الله. صحیفه امام*. ج ۱۸. تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی، ۱۳۶۸.
2. آلگار، حامد. دین و دولت در ایران. ص ۱۵۴. تهران: انتشارات خوارزمی، ۱۳۸۷.
3. آقاجری، محمدتقی. مسجد و انتخابات. ص ۹۸. تهران: انتشارات پژوهاک، ۱۳۸۰.
4. ابن‌منظور. لسان العرب. ج ۳. ص ۲۲۳. بی‌تا.
5. بیانات مقام معظم رهبری. به مناسبت سالروز ۱۹ دی، صحیفه نور. ج ۷. ص ۶۵.
6. بیانات در دیدار علما، طلاب و اقشار مردم قم. ۱۹ دی ۱۳۷۵.
7. بیانات در جمع روحانیون و مسئولین. تاریخ: ۱۳۷۸/۰۶/۱۲.

8. بیانات در جمع روحانیون. تاریخ: ۱۳۷۸/۰۶/۱۲.
9. بی.تا. المفردات فی غریب القرآن و معروفه. ماده «سجد».
10. پایه‌خبر، مرکز اسناد انقلاب اسلامی. مطالب و پژوهش‌های مرتبط با مسجد. سال انتشار: ۱۴۰۳.
11. پایدا، مطالب و پژوهش‌های مرتبط با مسجد. سال انتشار: ۱۴۰۳.
12. پژوهش نامه تاریخ اسلام. تاریخ اسلام و تحولات اجتماعی آن. سال انتشار: ۱۳۹۲.
13. تسنیم. مقالات و تحلیل‌ات فرهنگی و اجتماعی. سال انتشار: ۱۳۹۹.
14. جوادی آملی، عبدالله. تفسیر موضوعی قرآن. ج ۷. ص ۳۲۱. تهران: انتشارات دفتر نشر فرهنگی، ۱۳۸۷.
15. جوادی آملی، عبدالله. ولایت فقیه و حکومت اسلامی. ج ۲. ص ۱۸۷. تهران: موسسه نشر آثار علامه، ۱۳۸۶.
16. خامنه‌ای، سید علی. بیانات در جمع روحانیون و مسئولین. تاریخ: ۱۳۷۸/۰۶/۱۲.
17. خامنه‌ای، سید علی. بیانات در دیدار ائمه جماعت. تاریخ: ۱۳۹۴/۰۵/۲۰.
18. خلیلیان، خلیل. نگرشی بر قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران. تهران: انتشارات برهان، ۱۳۸۳.
19. خوارزمی، انتشارات. دین و دولت در ایران، حامد آلگار. ص ۱۵۴.
20. رؤیت، رضا شریف پور. مسجد و انقلاب اسلامی. تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی، ۱۳۸۳.
21. رجبی دوانی، سید حسین. تاریخ تحلیلی انقلاب اسلامی ایران. ج ۱. ص ۱۲۰. تهران: موسسه فرهنگی فردای انقلاب، ۱۳۸۷.
22. رقم، مرتضی. آشنایی با علوم اسلامی. ج ۱. ص ۴۲. قم: انتشارات صدرا، ۱۳۷۳.
23. زو، سید علی سروش. نهاد مسجد در انقلاب اسلامی. ج ۲. ص ۱۵۶. تهران: موسسه فرهنگی سروش، ۱۳۸۴.

24. سقبه، رضا. مسجد و انقلاب اسلامی. تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی، ۱۳۸۳.
25. صحیفه نور. ج ۸. ص ۶۰.
26. صحیفه نور. ج ۱۳. ص ۶۵.
27. صحیفه نور. ج ۱۳. ص ۳۶۲.
28. صحیفه نور. ج ۲۰. ص ۳۱۸-۳۱۹.
29. علی، سید محمد حسین. تاریخ مسجد در اسلام. ج ۱. ص ۴۵. تهران: دفتر پژوهش‌های اسلامی، ۱۳۸۰.
30. علی، سید محمد حسین. المنتظر و المیزان. ج ۹. ص ۳۵۱. تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۸۹.
31. ایمان، سید علی. بیانات در جمع روحانیون. تاریخ: ۱۳۷۸/۰۶/۱۲.
32. ایمان، سید علی. بیانات در دیدار ائمه جماعت. تاریخ: ۱۳۹۴/۰۵/۲۰.
33. مستدرک الوسائل، شیخ علی بن حسن ایندپوری. ج ۳. ص ۴۴۷، ۳۱۳ و ۳۵۹؛ ج ۱۲. ص ۵۰۱-۵۰۰.
34. مالک، محقق. روایات و دعا‌های صحیفه سجادیه. ص ۱۱۴.
35. مصاحبه با حاج عبدالکریم احمدی. تهران: ۱۳۸۲/۳/۲۵.
36. مطهری، مرتضی. آشنایی با علوم اسلامی. ج ۱. ص ۴۲. قم: انتشارات صدرا، ۱۳۷۳.
37. مطهری، مرتضی. خدمات متقابل اسلام و ایران. ص ۲۸۳. تهران: صدای انقلاب، ۱۳۷۴.
38. معصومی، سید علی. تفسیر موضوعی قرآن. ج ۷. ص ۳۲۱. تهران: انتشارات دفتر نشر فرهنگی، ۱۳۸۷.
39. مقدم، سید علی. سیاست و مدیریت در اسلام. تهران: انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۸۴.
40. ناصری، سید احمد. مسجد در تحولات اجتماعی. ج ۲. ص ۹۳ و ۹۷. تهران: انتشارات مرکز اسناد انقلاب اسلامی، ۱۳۸۸.

41. نصری، سید احمد. مسجد در تحولات اجتماعی. ج ۲. ص ۹۳ و ۹۷. تهران: انتشارات مرکز اسناد انقلاب اسلامی، ۱۳۸۸.
42. طباطبایی، سید محمد حسین. الطرق و المیزان (شرح جامع قرآن). ج ۵. ص ۲۸۳. تهران: دفتر انتشارات، ۱۳۸۲.
43. طباطبایی، سید محمد حسین. تاریخ مسجد در اسلام. ج ۱. ص ۴۵. تهران: دفتر پژوهش‌های اسلامی، ۱۳۸۰.
44. طباطبایی، سید محمد حسین. المنتظر و المیزان. ج ۹. ص ۳۵۱. تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۸۹.
45. مرعشی، مرتضی. مطالعات فرهنگی و تربیتی. ۱۴۰۰.
46. مسعود، احمد. دین و دولت در ایران. تهران: انتشارات خوارزمی، ۱۳۸۷.
47. مکارم شیرازی، ناصر. فقه‌المسجد. ج ۱. ص ۱۵. قم: انتشارات مدرسه عالی شهید مطهری، ۱۳۷۲.
48. مهندس، محمود. تاریخ سیاسی اسلام. ج ۱. ص ۱۰۳. تهران: انتشارات پژوهشگاه علوم اسلامی، ۱۳۸۱.
49. ویز، سید علی سروش. نهاد مسجد در انقلاب اسلامی. ج ۲. ص ۱۵۶. تهران: موسسه فرهنگی سروش، ۱۳۸۴.
50. یحیی، تاجیک. مسجد و تمدن اسلامی. ص ۱۶۴. تهران: انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۸۵.
51. نصری، سید احمد. مسجد در تحولات اجتماعی. ج ۲. ص ۹۳. تهران: انتشارات تخصصی مسجد، ۱۳۸۸.